

неможливе здійснити в рамках однієї наукової статті. Проте вже зараз можна зробити певні наукові висновки.

«Панорамне мислення» – це один з видів мислення, так чи інакше, на тому, чи іншому рівні властивий всім.

«Панорамне мислення» – це не втрачена, а недостатньо розвинута функція свідомості, що не набула стимулювання розвитку в процесі філогенезу.

«Панорамне мислення» – це функція мислення особистості, яка досить затребувана сучасним суспільством.

«Панорамне мислення» – це феномен, що має витoki безпосередньо з соціального буття, без нього абсолютно неможливий, тому безумовно залежний від суспільної свідомості, але такий, що має всі необхідні важелі впливу на формування та трансформування суспільної думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия 1969-1978
2. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного Українського суспільства Одеса «Астропринт» 2006 - 400 с.
3. Кавалеров А. А., Борінштейн Є. Р. Личность: её языковые ценностные ориентации Одесса.: Астропринт, 2001 - 168 с.
4. Маркс К. і Енгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 20, с. 554-555).
5. Трацякоу У. [http:// www.proza.ru](http://www.proza.ru)
6. Трацякоу У. Криминальный диагноз: узкоумие http://inteltech.iatp.by/ped_draft.html).

Третяк Вікторія Валеріївна, аспірантка кафедри соціології, філософії і права Одеської національної академії харчових технологій

УДК 001.891:159.923.2-027.543

ФІЛОСОФСЬКО-ПОНЯТІЙНА СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Стаття присвячена маловивченій проблемі – аналізу сутності та взаємозв'язку соціально-філософських категорій дослідження національної самосвідомості як важливого чинника функціонування і розвитку суспільства. Основна увага привертається до філософського осмислення соціального сенсу єдності і суперечності всезагального, особливого і одиничного у взаємообумовленості національних, етнічних та індивідуальних інтересів громадян України.

Ключові слова: етнічна самоідентичність, національна самосвідомість, національний характер, національна ідея, етноцентризм

ФИЛОСОФСКО-ПОНЯТИЙНАЯ СТРУКТУРА ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Статья посвящена малоисследованной проблеме – анализу сущности и взаимосвязи социально-философских категорий исследования национального самосознания как важного фактора функционирования и развития общества. Основное внимание обращается на философское осмысление социального смысла единства и противоположности всеобщего, особенного и единичного во взаимообусловленности национальных, этнических и индивидуальных интересов граждан Украины.

Ключевые слова: этническая самоидентичность, национальное самосознание, национальный характер, национальная идея, этноцентризм

PHILOSOPHICAL AND CONCEPTUAL STRUCTURE OF THE RESEARCH OF THE NATIONAL CONSCIOUSNESS

The Article is devoted to a little-investigated problem – analysis of the nature and relationship of socio-philosophical categories of research of the national consciousness as an important factor for the functioning and development of society. The focus is on philosophical understanding of the social sense of unity and contrast of general, special and individual in the interdependence of national, ethnic and individual interests of Ukrainian citizens.

Key words: *ethnic consciousness, national consciousness, national character, national idea, ethnocentrism*

Актуальність проблеми. Філософсько-понятійний апарат дослідження національної свідомості, і не тільки як сукупності понять, але й як логічних зв'язків між ними є необхідною умовою системного осмислення соціокультурних і духовних явищ та процесів, що складають зміст важливої ланки суспільного життя – національно-етнічних відносин, які ніколи не втрачають своєї актуальності для всього світу, особливо в поліетнічних країнах. Актуальність аналізу цих відносин стала ще більш очевидною в умовах сучасної глобалізації та відкритої євроатлантичної іммігрантської політики на засадах концепції мультикультуралізму. Коло цих питань стало вкрай нагальним також і для України у зв'язку з привнесеними ззовні сепаратистськими рухами на сході країни, що мають за своє об'єктивне підґрунтя неавтентичну загальнонаціональну самоідентифікацію мешканців цього регіону.

В основі цих відносин знаходяться рефлексивні форми пізнання соціальної реальності (самопізнання, самоусвідомлення суб'єктом себе і своєї нації, свого етносу та своїх інтересів у суспільній взаємодії з іншими спільнотами). Підґрунтя такої рефлексії складають поняття «самосвідомість» та «самоідентичність».

Проблема полягає у тому, що через нерозрізнення суб'єктами рівнів своєї національно-етнічної приналежності ми маємо певні складнощі у формуванні консолідованих, в межах цілої України, єдиних національно-державних самосвідомості та самоідентичності.

Причина цього, як на нас, полягає у тому, що частина українських громадян обмежується лише індивідуально-етнічною або регіональною самоідентифікацією, тим самим відразу протиставляючи себе всій українській нації. При цьому під самоідентичністю (самосвідомістю) ми будемо розуміти рефлексивний спосіб збереження сутності й форми того або іншого суб'єкта в часі та просторі. Завдяки цьому самоідентичність (самосвідомість) постає як рефлексійний спосіб збереження сутності й форми того або іншого суб'єкта в часі та просторі [5, с. 33].

Аналіз основних наукових досліджень. До наукової розробки проблеми співвідношення ключових понять дослідження етнічної та національної свідомості видатний внесок зробили відомі мислителі М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Донцов, М. Костомаров, О. Кульчицький, В. Липинський, М. Міхновський та сучасні вчені А. Бичко, І. Бичко, П. Гнатенко, О. Забужко, М. Попович, О. Потебня, І. Старовойт.

Метою роботи є осмислення соціально-філософських категорій дослідження етнічної та національної самосвідомості, як способу самовизначення особистості у соціокультурному просторі спільнот, що сприяють задоволенню одиничних, особливих і всезагальних потреб індивіда та соціуму.

Завданням роботи є доведення евристичності та продуктивності аналітико-синтетичної роботи категорій «одиничне», «особливе» та «загальне» в процесі аналізу рівнів національно-етнічної самоідентифікації та самосвідомості з метою вирішення окресленої у статті проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «самосвідомість» більше означає наслідок процесу самопізнання суб'єктом своїх, внутрішньо притаманних йому, і відмінних від інших рис особистості (якщо мається на увазі індивід) або соціальної групи (етносу, нації, територіальної, державної спільноти). Як спосіб збереження, або точніше висловлюючись, спосіб стійкого розвитку спільноти, самосвідомість постає важливою передумовою позитивної динаміки самого існування нації і держави, завдяки тому, що самоідентифікація (свідомо чи підсвідомо) спрямовує соціальну поведінку за тими зразками групових норм, цінностей, ідеалів, які, за домінуючою громадською думкою, найбільш ефективно сприяють спільним інтересам [2, с. 3-4].

Національна і державно-територіальна (громадянська) самосвідомість формується на підвалинах етнічної ідентичності, до складу якої входять різноманітні її рівні та форми (субетнос, етнос, нація, етнолінгвістичні та етноконфесійні спільноти). «Етнічна ідентичність – це результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення суб'єкта з певною етнічною спільнотою, що виражене в почутті спільності з членами цієї групи і сприйнятті як цінностей її основних характеристик» [5, с. 50].

На наш час структура соціуму України характеризується поліетнічністю. Відносини між етнічними спільнотами відзначаються різними ступенями відчуження і толерантності, добросусідства і конкуренції на загальній території проживання. Ця структура міжетнічної соціальної взаємодії складає екзистенційне підґрунтя розвитку кожної особистості, кожного етносу і українського суспільства, а в цілому, реальну перспективу формування єдиної національної ідентичності. Знаходячись у мультикультурному просторі домінуючої нації та специфічних цінностей, традицій і стереотипів світосприйняття етнічних меншин, особистість задовольняє свої соціальні та духовні

потреби у процесі самопізнання, емоційно-когнітивного усвідомлення себе як представника і свого етносу, і субетносу, національно-громадянської спільноти.

Різні рівні самоідентифікації мають настільки важливе значення для суб'єктивного конструювання соціальної реальності, що Ж.-П. Сартр вважав їх взаємозв'язок імпліцитною умовою людського буття: «реальність нашої належності до людства є наша національність і реальність нашої національності є наша належність до сім'ї, реальністю мови є національна мова, а реальністю останньої – діалект» [11, с. 519]. *Етнічна ідентичність* послуговує одним із важливих засобів функціонування життєвого світу людей, справляє значний вплив на їх повсякденну поведінку, забезпечує необхідну цілісність їх соціального буття. Про це яскраво висловлювався Ю. Хабермас: «Культурні цінності, що зрослися і втілились у тональностях життєвих форм і життєвих історій, пронизують тканину повсякденної комунікативної практики, в якій відображається екзистенція і забезпечується тотожність діючих суб'єктів і від якої вони не можуть дистанціюватися таким же чином, як і від інституціональних порядків їх соціального світу» [12, с. 268].

Тобто ідентичність (тотожність) взаємодіючих людей, набута ними у практичному дискурсі етнокультурних цінностей, формує глибинну, внутрішню сутність соціальної взаємодії, підпорядковує їй повсякденну людську поведінку. А етнічна самосвідомість, тобто усвідомлення особистістю своїх соціальних ролей, обумовлене дискурсом у відповідних етнічних групах солідарності на ґрунті мови, традицій та звичаїв, справляє детермінуючий вплив на етнічну самоідентифікацію людей та на розвиток їх взаємної солідарності.

Етнічна спільнота – виконує соціально-інтегруючу функцію – об'єднує, в першу чергу, людей з різних сімей, з неоднаковим соціально-економічним статусом. Етнічна самосвідомість сприяє формуванню солідарних спільнот – етносів, які надають духовну і моральну підтримку представникам своєї спільноти, транслюючи з покоління в покоління рідну мову, а через неї не тільки загальнолюдські, але й специфічні норми соціального співжиття, традиції, ідеали й стереотипи поведінки відносно «своїх» та «інших», «чужоземців» та «ворогів».

Етнічна самосвідомість виступає як цілісна єдність суб'єктивного раціонального та ірраціонального, успадкованого і набутого досвіду етнічної спільноти, – зауважує І. Кресіна. [7, с. 83-89]. Етнічна самосвідомість є суб'єктивним відображенням етнічної ідентичності, особистісною (чи груповою) рефлексією відносно ідентичності (належності) до етносу, що може бути як усвідомлюваною, так і підсвідомою.

Етнічна самосвідомість являє собою, перш за все, усвідомлення людьми своєї ідентичності, своїх дій, думок, своєї поведінки відносно до певного етносу. Емоційна сторона етнічної самосвідомості включає почуття духовної єдності і власної гідності. Як визначає В. Ю. Хотинець, етнічна самосвідомість є відносно стійка система усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих та етноінтегруючих ознак життєдіяльності етносу. Етнічна самоідентифікація й етнічна самосвідомість є однопорядкові, але не тотожні поняття. Етнічна самоідентифікація є почуття належності до тієї чи іншої етнічної спільноти за певними параметрами етногенезу... Етнічна самосвідомість є наслідком більш широкої ідентифікації, що включає в себе етнічну та інші форми актуальної ідентифікації (територіальну, культурну, мовну, релігійну, тощо). Тим самим етнічна самоідентифікація є чинником формування уявлення про себе як етнічного суб'єкта, одним із рівнів становлення, етнічної самосвідомості. [13, с. 69].

Головними структурними компонентами етнічної самосвідомості виступають: 1) усвідомлення особливостей свого етнокультурного середовища та інших спільнот; 2) розуміння тотожності суб'єкта з відповідною йому етнокультурною реальністю; 3) самоусвідомлення особистості як суб'єкта певної етнічної спільноти; 4) соціально-нормативне ставлення суб'єкта до етнічної дійсності. В етнічній самосвідомості відображається погляд не лише на свою етнічну спільноту, а й на інші згідно поділу її на «своїх», «інших» і «чужих».

При цьому формування етнічної ідентичності відбувається внаслідок нормативно-ціннісного порівняння типових, узагальнених рис свого етносу з іншими. Етноцентристська нормативно-ціннісна установка, згідно якої світогляд етнічного суб'єкту формується переважно в умовах одноманітного соціокультурного середовища, сприяючого оптимальному задоволенню життєвих потреб етнофорів, представників даного етносу, проживаючих компактно на даній території. За цих умов критерієм оцінки звичаїв, традицій, способу життя «інших» виступає власна культурна норма. Образ «Ми» має велике інтегративне значення щодо нашого етносу, а образ «вони» – породжує нерідко хибні уявлення щодо, «інших» і послуговує як чинник, що заважає консолідації більш широкої територіальної громадянсько-державної спільноти, та налагодженню співпраці між представниками різних етносів.

Прикладом етноцентризму може послужити порівняння національних характерів українців і росіян М. І. Костомаровим – істориком і письменником, сином росіянина та українки. Себе ж М. І. Костомаров називав українцем. На його думку, українці волелюбні, енергійні, індивідуалісти, але не схильні до холодного раціоналізму і насилля відносно чужинців.

У національному характері росіян – все не так. Вони, мов би визначаються гордовитістю, презирством до інших, намаганням жити за рахунок інших, експансіонізмом відносно сусідів. Суспільною стихією серед «москалів» здавна було пригнічення особистості, формальне ставлення до православ'я та крайня нетерпимість до інших конфесій і навіть до одновірців – греків і українців. «Українець, – вважав М. І. Костомаров, – любить працю більше, ніж великорос. У характері українського народу переважає особиста свобода, а у великороса переважає спільність» [6].

У національному характері росіян, на думку М. І. Костомарова, є й позитивні риси (щось величне, творче, дух цілісності, усвідомлення єдності, практичності), яких, на жаль, немає в українців. Але в цілому, переважає симпатія до українського народу, з яким себе ідентифікує автор.

У концепції М. І. Костомарова виразно проявляється етноцентризм, спрямований на сприяння підвищенню самосвідомості й згуртованості українців навколо позитивних рис їх національного характеру. Але й етноцентризм у М. І. Костомарова не спрямований проти інших етносів і, перш за все, проти російського народу. Національний характер українців відкритий, на його думку, до співпраці з іншими, до запозичення у них позитивних рис ставлення до соціальної реальності.

Етноцентризм сприяє об'єднанню даного етносу навколо своїх духовних стереотипів і оптимальному задоволенню специфічних потреб цієї спільноти, якщо вона не протиставляється «іншим», а також спільнотам більш загального, призначення – нації, територіально – політичному суб'єкту.

Тому зростання національної і громадянської самосвідомості може здійснюватись у лише тісному взаємозв'язку, уособлюючись в решті-решт у особистих якостях пересічного громадянина України. Образ, синтезуючий ці якості в історичній пам'яті народу, відображається в уявленнях про типового представника своєї нації. Такі уявлення складають основу *поняття національного характеру*, яке фіксує факт психологічної самобутності і відмінності типових представників певного народу. В конкретному визначенні національного характеру немало суб'єктивного, бо він, як правило, відбиває спроби самоідентифікації та ідентифікації з позицій етноцентризму: «ми» і «вони». «Ми» – уособлення позитивних рис нашої спільноти, а «вони» висвітлюються більше як негативні або неадекватні.

Суперечності між спільнотами різного рівня узагальнення засобів задоволення соціальних потреб неможливо усунути, бо вони відображають діалектику одиничного, особливого і всезагального. Наприклад, в якості одиничного може розглядатися сім'я, в якості особливого – етнос. Тоді за всезагальне можна прийняти націю або громадянську (державну) спільноту. Як відомо, великий діалектик Г. В. Гегель глибоко розкрив суперечливість і взаємообумовленість існування, з одного боку, особистості та сім'ї як субстратів соціального універсуму і суспільства як феномена всезагальності, з другого. Хоча по відношенню до соціального універсуму (всезагальності) моральність одиничності – сім'ї (приватного начала) має, на думку Гегеля, «негативну спрямованість», все ж вони (всезагальність і одиничність) залишаються «в єдності субстанції, і саме її рух і є перманентне становлення їх» [1, с. 232].

Таке співвідношення одиничного, особливого і всезагального існує і між етнічною особистістю, етносом і нацією. Це спільноти різного рівня репрезентування інтересів. Ці спільноти не можуть замінити одна одну в даній функції, вони взаємно необхідні в єдності субстрату і субстанції людських відносин.

Суперечність між ними має діалектичний характер і її перманентне розв'язування, а не марні намагання її усунення і є джерелом розвитку соціуму. Етнічна ідентичність і самосвідомість мають первинний характер відносно національної, їх корені лежать у підсвідомих структурах самої особистості, у цінностях, засвоєних у процесі первинної соціалізації від батьків і найближчого оточення. Етнічність має несвідомо – свідому природу, а розуміння національної належності формується свідомо у процесі вторинної соціалізації індивіда. Тому, – як вважає російський етносоціолог С. Рибаків, – генеза національної ідентичності означає початок боротьби всередині людини між етнічною і штучно створюваною новою громадянською ідентичностями, між якими виникає суперечність, що виводить на особистісний рівень суперечність між етнічним і політичним принципами соціального структурування [10].

Суперечність між ними неминуха тому, що етнічність відображає одиничні, особливі інтереси даної спільноти, а національні, політичні, державні засади суспільного регулювання базуються на

всезагальних інтересах, які не зводяться до суми етнічних. Вирішення цієї суперечності потребує створення і постійного вдосконалення соціально-політичного механізму оптимізації засобів задоволення одиничних, особливих і всезагальних потреб в суспільстві. У зв'язку з цим О. Картунов в основі національної ідентифікації виділяє такі чинники, як: 1) національна мова державного рівня (та можливо одна чи кілька офіційних мов); 2) власна територія; 3) спільні інтереси, назва; 4) спільна національна культура (як синтез кількох етнічних культур); 5) воля бути єдиним цілим, усвідомлення спільності (подекуди і самотності) минулого, сучасного й особливо майбутнього [4, с. 25].

Позицію сучасних дослідників щодо визначення соціальної суті національної свідомості, її значення у розвитку і функціонуванні соціуму вдало сформулював Ф. Ф. Шандор: «Національна свідомість є усвідомленням нацією свого ества – матеріального і духовного, буття у світі, способу існування, культури, мислення, почуттів та діяльності. Це усвідомлення, насамперед, державно – політичної, громадянсько-територіальної спільності, духовної єдності та історичної спорідненості, психологічної своєрідності та неповторності. В процесі формування національної свідомості осмислюються такі екзистенції буття, як спільність історичної долі, специфіка геополітичних, культурних, історичних, соціальних, моральних, релігійних і т.п. чинників та здійснюється самоідентифікація нації» [14, с. 266].

Національна самосвідомість складається у процесі практичної комунікації в життєвому світі, теоретичного осмислення характерних рис та особливостей історичного буття на тлі взаємодій з іншими народами і формування уявлень про систему ідеологічних поглядів на призначення нації у світовому просторі, на місце і роль національної ідеї у політичній і духовній консолідації етнічних і соціальних спільнот. Таким чином, національна самосвідомість опосередковується як практичною діяльністю у всіх сферах соціального і духовного співжиття різних народів, так і теоретично-філософським вивченням сутності, структури національних відносин та комунікативних процесів, що їх відображають і спрямовують.

Видатне місце у структурі філософських категорій дослідження національної самосвідомості, займає поняття національної ідеї. Усвідомлення її є вищим рівнем і способом становлення особистості як суб'єкта нації. У національній ідеї втілюється усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу. [9, с. 289].

Це досягається завдяки тому, що національна ідея відбиває сутність загальних інтересів соціуму, прагнення його інтегруючих і конструктивних сил до зростання соціокультурного потенціалу своєї країни. Як зазначає В. Лутай, «у кожному суспільстві закладено прагнення до кращого поєднання суспільних та індивідуальних інтересів. Найважливіше завдання панівних у суспільстві правил і норм завжди пов'язане з намаганням розв'язати суперечність між індивідуалістично-егоїстичною і колективістською тенденціями. Коли воно значною мірою досягається, система ідей, яка виражає загальні інтереси даного соціуму, стає об'єднуючою силою для всіх, консолідує, забезпечує кращу форму співпраці» [8, с. 59].

Національна ідея стає могутньою духовною силою в тому разі, коли вона отримує домінуючого визнання у практичному універсальному дискурсі та набуває культурно – історичної цілісності, поєднуючи на рівні всезагального все розмаїття одиничних і особливих етнічних проявів національної культури. Якщо керуватися методологією дискурсивного творення національної ідеї як об'єктивного соціального процесу поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів, вона не може бути вигаданою теоретиками і нав'язана народу «зверху», тобто просто внесеною вглиб етнічного масиву (через національну освіту і пресу).

Висновки та перспективи подальших наукових розробок у цьому напрямку. Дієву силу національна ідея як дороговказ і загальна мрія суспільства може набути лише тривалим шляхом синтезу вищих цінностей етнонаціональної самосвідомості і внаслідок масового осмислення єдності різного рівня інтересів і створення ефективних соціальних засобів їх оптимального задоволення. Крім такого, внутрішнього національного контексту, українська національна ідея має і зовнішньо політичні виміри. Так, О. Гринів, підкреслюючи взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх аспектів сучасного соціально - політичного життя і стратегічних спрямувань, наголошує на тому, що «зміст української національної ідеї в нинішніх умовах визначається самоусвідомленням українською нацією ролі власної суверенної держави як гаранта гідності людини і фактора стабільності в Центральній Європі, а також на теренах цілого континенту» [3, с. 7].

До цього треба додати про те, що національна ідея змикається не тільки з державотворенням України, але й розвитком громадянського суспільства, здатного на інституційному й ідеологічно-духовному рівні гармонійно поєднувати задоволення індивідуальних, етно- регіональних і загальних національних потреб. Дуже важливо мати на увазі, що їх поєднання у перспективі не така вже й

утопічна мрія, бо їх пов'язує не лише суперечність окремішностей, але й взаємообумовленість цих рівнів людських і соціальних інтересів. У окремій особистості нерозривно існують всезагальне (національне), особливе (у даному випадку етнічне) і одиничне (індивідуальне). Отже, національна ідея як прояв всезагальності в етнічній та індивідуальній свідомості виступає важливим чинником консолідації нації навколо докорінних соціальних проблем, що може бути успішно досягнуто за умови формування громадянської еліти, здібної оптимально поєднувати приватні й суспільні інтереси у своїй економічній, політичній і духовній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть 1. Феноменология духа. СПб: Наука, – 1999. – 444с.
2. Гнатенко П. І. Павленко В. М. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. – К.: Арт-Пресс, – 1999. – 466 с.
3. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки / О. Гринів // Етнічна історія народів Європи: збірник наук. праць / гол. редкол.: А. Г. Слюсаренко; Поліщук, НАН України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київський ун-т, 1999. – Вип. 9: Історико-етнологічні дослідження і національна ідея. – 2001. – С. 4-8.
4. Картунов О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз: Автореф. дис. доктора політ. наук / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996. – 41 с.
5. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
6. Костомаров М. І. Дві руські народності./ Історія філософії України. Хрестоматія / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин. – К.: Либідь, – 1993. – С. 315-322.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні національні процеси. Етнополітичний аналіз. Монографія / І. Кресіна / – К.: Вища шк., 1998. – 390 с.
8. Лутай В. Основне питання сучасної філософії і реформування освіти / В. Лутай // Освіта і управління. – 1998. – Т.2. – Число 3. – С. 53-62.
9. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій: [навч. посібн.] / О. В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с. – (Серія «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
10. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. Два облика национализма // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 78, 80.
11. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М.: Республика, 2004. – 639 с.
12. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург.: «Наука», – 2000. – 380 с.
13. Хотинец В.Ю. Психологические характеристики этнокультурного развития человека // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 60–71.
14. Шандор Ф.Ф. Теоретичні засади дослідження національної свідомості. // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка // ВІКНУ, 2013. – С. 266-268.